

Kategorický imperativ

Jenom dvě věci uváděly Kanta do pravého úžasu: hvězdné nebe nad ním a mravní zákon v něm. Tak aspoň praví ve své *Kritice praktického rozumu* a tento výrok se stal jedním z nejcitovanějších v celé historii lidského myšlení. Jak tato věta zní v našem 21. století? Hvězdné nebe se propadlo do nedohledných hlubin kosmu, který vzbuzuje úžas tím víc, čím víc o něm víme. Mravní zákon se ale téměř rozplynul: máme jakési zásady, které nám vtiskla výchova či jiné vlivy a jejichž jistota je snadno otřesena v konfrontaci s požadavky života. I ty jsou mnohým směšné: duchem doby je zjevně pragmatismus, který velí starat se sám o sebe, o své vlastní zájmy. Že je společnost vůbec ještě schopná funkce, je nejspíš tím, že jednak mravní relativismus úplně nerozleptal cítění většiny, jednak tu – neosobně, z vůle státu – vládnou právní normy spolu s možnými sankcemi za jejich porušování. Nicméně zákony lze různě obcházet nebo se vyhnout sankcím, jak často vidíme. Podobně v osobním životě, daleko od dohledu státu, vítězí často prosté chtění nad pocitem závazku či povinnosti. Mravní řád podléhá postupně erozi ve jménu svobody, stále nových práv a zejména potřeby prožívat život příjemně. Ne všichni jsme však k tomu stavu věcí lhostejní. Někteří touží po tom, aby existoval mravní systém, který by spolehlivě určoval, jak se má člověk v té či oné situaci zachovat, a který by měl závaznost přísného zákona.

Rozhodně si to přál Immanuel Kant před dvěma a půl stoletími. On o mravním principu, který cítil v sobě, sice jistě nepochyboval, ale šlo mu o to, vyvodit obecný mravní zákon, který by platil pro všechny bez rozdílu stavu nebo konfese. Neměl být jenom snůškou příkazů a zákazů, určených shůry vyššími mocnostmi, které by člověk pasivně a víceméně nerad dodržoval: měl to být mravní zákon, přijatý svobodně, na základě rozumové rozvahy. To byl v podstatě postoj, s kterým napsal svoje *Základy metafyziky mravů*, v kterých formuloval pojem *kategorického imperativu*.

Kant byl osvícenský filosof a tedy duchovní klima, v kterém rozvažoval, byla čistá racionalita. To slovo *čistá* má u něho zcela specifický význam: obrací se při svých etických úvahách k tomu, co nazývá *čistým* praktickým rozumem, který – na rozdíl od toho běžně praktického, který užíváme při řešení náhodných situací – je schopen obecných soudů *a priori*, niternou mohutností subjektu. Tím tedy své etické úvahy očišťuje od vši účelnosti a přirozeně také od všech požadavků, které na nás klade vnější prostředí.

Na tomto základě tedy Kant nejprve uvažuje o *dobré vůli*, která je pro něho předpokladem morálního chování. Nejsou to tedy především důsledky našich činů (nebo naopak nečinnosti), ať sebevíce žádoucí, které jsou kriteriem etického jednání – ty by také mohly nastat třeba nechtě, případně náhodnou shodou okolností: důležité jsou naše *motivy*, naše *vůle* jednat správně, podle pevného *mravního zákona*.

Aniž by to nějak zdůrazňoval, Kant tady uvažuje dialekticky: na jedné straně mravní postoj vyžaduje *svobodnou vůli* jednak v tom že mravní zákon dobrovolně přijímám, jednak v tom, že jsem za všech okolností schopen se jím řídit; na druhé straně ale ten etický princip má povahu právě *zákona*, nebo – jak to později definuje – *kategorického imperativu*, čili zakládá nevyhnutelnou *povinnost* se jím řídit. V tom se etický postoj odlišuje od všech jiných ctností, které jsou třeba jinak žádoucí, ale mohou být oslabeny za určitých okolností: např. odvahu můžeme odložit, jestliže její projev vyžaduje nespravedlnost, nebo potlačíme důvtip, jestliže by mohl vést ke krutosti. Naproti tomu povinnost se řídit mravním zákonem je tady za všech okolností, jakkoliv může kolidovat s jinými silnými motivy, jako je vlastní zájem, sebezáchova, sympatie nebo snaha o štěstí: právě to, že jsem svou povinností nucen jednat třeba i proti takovým spontánním motivům, činí mé chování *morálním*.

Kantův důraz na povinnost tu jistě neznamená slepou poslušnost jakémukoliv zákonu nebo nařízení. Ve společnosti vznikají různé normy – na úrovni rodu, města, státu – které také

ukládají různé povinnosti, většinou s příslušnou sankcí. Ty můžeme nebo také nemusíme poslouchat – můžeme se jim bránit, jestliže třeba zakládají nerovnost, nespravedlnost nebo přímo škodí společnosti. Kantova morální povinnost se týká ale zákona, který nemohu než přijmout jakožto rozumná bytost – a právě jako člověk rozumný se jím proto musím *bez výjimky* řídit. Jenomže jakkoliv je moje souzení a rozhodování vždy subjektivní, racionalita je nutně nadosobní: tedy racionální zákon musí platit pro všechny rozumné bytosti a za všech okolností. To vedlo Kanta k první formulaci jeho *kategorického imperativu*, která (v mírné, srozumitelnější parafrázi) zní:

Konej vždy podle zásady, kterou můžeš chtít stanovit jako univerzální zákon.

Tento imperativ (čili příkaz) tedy neříká, jak mám *konkrétně* konat v tom či onom případě: žádá jen, aby zásada (v Kantově řeči *maxima*), podle níž se řídí moje vůle, byla dostatečně rozumná a obecná, aby měla právo stát se obecným zákonem, tedy aby ji jako závaznou mohli přijmout i všichni ostatní rozumní lidé. To samozřejmě není předem zaručeno, nehledě k tomu, že mohou být i nerozumní lidé, kteří hodnotu zásady neumí nahlédnout. Morální příkaz tedy neurčuje, jak se bude chovat společnost, a také přirozeně nezaručuje, že mé morální chování bude ostatními oceněno. Obrací se k rozumnému subjektu, který se však – právě tím, že své zásady formuluje tak, aby mohly být závazné pro všechny – obrací k univerzální komunitě racionálních bytostí: lze říct, že podle toho imperativu mám jednat tak, jako bych zastupoval *všechny*.

Kant tento imperativ (který je vlastně nejvyšším zobecněním oněch zásad, o nichž mluví) nazývá *kategorickým* čili *bezpodmínečným*, jelikož podle něho nepřipouští žádné výjimky, alespoň pro morální bytost. Byl si ovšem vědom toho, že naše cítění a případně i jednání ovlivňují ještě mnohé jiné motivy, které na nás působí imperativně, tedy nutí nás, abychom tak či onak jednali. Jelikož ale podle jeho zkušenosti tyto vnitřní příkazy nemusíme vždycky poslechnout, nazývá je *hypotetickými imperativy* – a dál je ještě rozlišuje na dvě skupiny, totiž ty, které mají spíš podobu slabších podnětů a jež nazývá *problematickými*, a ty, které se prosazují důrazně a jež proto nazývá *asertivními*. Do druhé skupiny kupodivu řadí snad jen touhu po štěstí, ačkoliv například imperativ sebezáchovy by člověk čekal jako ještě silnější.

Kategorický imperativ ve formulaci obecného zákona (neboť jsou ještě jiné formulace, jak hned uvidíme) zakládá *dokonalou povinnost*, pokud všechny fáze mého rozhodování podle něho (tj. vůli jednat podle zásady, představitelnost a uskutečnitelnost zásady jako obecného zákona, má vůle jednat ve světě, v kterém by zákon platil a byl by přijat všemi rozumnými bytostmi) jsou kladně splněny – pak nejsou žádné přípustné výjimky v jednání podle něho. Pokud si lze představit svět, v kterém neplatí zákon obecně, je povinnost *nedokonalá* a lze připustit výjimky.

Jako příklad dokonalé povinnosti *k jiným* Kant uvádí nepřipustnost dání slibu, který nechci dodržet, např. vypůjčit si peníze bez vůle je splatit navzdory svému slibu: nelze si rozumně představit svět, v němž by dané slovo obecně neplatilo, neboť by v něm nebyly možné žádné smlouvy a tedy také půjčky peněz s předpokladem jejich splacení. Příkladem nedokonalé povinnosti je dle Kanta imperativ pomáhat těm, kteří jsou na tom hůř, než já: je možné představit si svět, v kterém by si lidé nepomáhali a každý by se staral jenom o sebe; na druhé straně bych si jistě přál, aby se mi – v případě, že bych já byl na tom špatně – dostalo od jiných pomoci a jelikož bych si přál svět, v němž by se toto dělo, vyplývá z toho nedokonalá povinnost pomáhat potřebným.

Kant ale rovnomocně stanoví i kategorické povinnosti *k sobě*. Příkladem dokonalé povinnosti je tu vyloučení sebevraždy jako vyhnutí se neštěstí a mizérii, neboť takové řešení osobních potíží nemohu stanovit jako univerzální zákon. Příkladem nedokonalé povinnosti je třeba rozvíjení vlastních schopností: je sice možné představit si svět, v kterém by lidé své schopnosti nerozvíjeli, je ale jistě méně žádoucí než ten, v kterém by tak činili.

Tyto příklady ukazují obecný směr, jímž se ubírá Kantovo morální uvažování: v každém případě, který nachází jako nemorální, je skryt vnitřní rozpor ať ve vlastní vůli nebo v zásadě jednání, kterou nelze bezesporně stanovit za obecný zákon. Podstata *nemorálnosti* je tedy podle Kanta v tom, jestliže pro sebe chci výjimku a chci jednat proti obecnému zákonu, který si přeji na základě racionální úvahy – stručně řečeno, když chci jednat v rozporu s tím, jak si přeji, aby jednali ostatní.

V této formulaci, kterou jsme dosud probírali, je Kantův Kategorický imperativ celkem blízký tzv. *Zlatému pravidlu* reciproční morálky, které má dávné kořeny v mnohých kulturách a náboženstvích a které zní v pozitivní formě: „Jednej s druhými tak, jak bys chtěl, aby oni jednali s tebou“, nebo v negativní formě: „Nedělej druhým to, co nechceš, aby oni dělali tobě.“ Rozdíl je v důrazu na racionalitu, který Kant klade ve svých úvahách: nejde jen o to, co bych chtěl (co by mi bylo třeba příjemné), ale o to, co mohu chtít jako obecný, tedy rozumný, prospěšný a možný zákon pro všechny. Další rozdíl je v tom, že Zlaté pravidlo mluví o činech, zatímco Kant morálku staví na *vůli* jednat určitým způsobem, přičemž rozumně připouští, že důsledky mých rozhodnutí nemusí vždy odpovídat úmyslům.

Ačkoliv Kant byl přesvědčen, že existuje pouze jediný *Kategorický imperativ* morálky, nabídl pro snazší pochopení několik jeho variací, které na něj vrhaly trochu jiné světlo. Zvláště blízká právě uvedenému *Zlatému pravidlu* je „formulace cílů“, která zní (opět v mírné parafrázi):

Jednej takovým způsobem, aby lidskost v tobě stejně jako v druhých nebyla jenom prostředkem dosažení cíle, ale i cílem sama o sobě.

Tahle formulace více zdůrazňuje jedinečnou hodnotu lidského života (přesněji lidskosti, která je jeho obsahem) a tedy povinnosti prokazovat mu morální úctu. To není vůbec od věci i v naší době, kdy lidé často mají k druhým nebo i k sobě samým čistě instrumentální vztah a vidí v lidech pouze prostředek pro dosažení nějakého cíle. To se vztahuje nejen k různým formám kořistnictví, jehož jsme dnes často svědky, ale i k různým ideologiím, které zmítaly společností v době celkem nedávné a které v člověku viděly jenom nástroj k dosažení společenských cílů: jejich zvrhlost počínala právě v tom, že pro ně účel světil prostředky a lidský jedinec byl pro ně jenom bezvýznamným kolečkem v společenském soukolí, což ideologicky opravňovalo všemožné formy násilí a útlaku.

Jakkoliv tato druhá formulace Kategorického imperativu vyhlíží značně jinak, je s prvním plně sourodá: pokud poruším *dokonalou povinnost* v příkladech uvedených shora tím, že dám neupřímný slib vrátit svou půjčku, zacházím s jinou bytostí jen jako s nástrojem k získání peněz; podobně pokud spáchám sebevraždu, abych se vyhnul bolesti či neštěstí, zacházím sám se sebou jako s pouhým nástrojem. Když se vyhýbám *nedokonalé povinnosti* tím, že odmítám pomoc lidem v nouzi, nebo tím, že z pohodlí či požívačnosti nerozvíjím svoje vlastní schopnosti, nejednám tak, aby mi lidskost v druhých nebo ve mně byla cílem.

Ve svých *Základech metafyziky mravů* Kant obě hlediska spojuje do třetí resp. čtvrté *formulace autonomie*, podle níž rozhodnutí jednat podle své zásady (dle Kanta *maximy*) fakticky znamená učinit ji univerzálním zákonem. Starost o lidskou důstojnost, o níž jsme právě mluvili, je tedy kombinována s dřív probíraným principem univerzality s výsledkem představy mravního zákona, stanoveného každým pro všechny. Kant to formuluje zhruba takto:

Racionální bytost náleží ke království cílů jako jeho člen, když v něm stanoví obecné zákony, jimž sám také podléhá. Jeho členství v něm je suverénní, jestliže jako zákonodárce nepodléhá ničí vůli kromě té své.

Tyto trochu klopotné věty formuluje o něco dál ještě trochu jinak, i když v podstatě se stejným obsahem:

Racionální bytost musí sebe sama považovat za zákonodárce v království cílů, umožněném svobodnou vůlí, ať jako jeho člen či jako suverén.

Tady se projevuje jistý posun proti úvodní formulaci, kde byla stanovena morální přípustnost zásady (maximy) nějakého konání jen tehdy, jestliže mohu rozumně chtít, aby se stala obecným zákonem, platným pro všechny. Poslední forma představuje jistou radikalizaci v předpokladu, že jakožto racionální bytost jsem schopen stanovit morální zákony, platné nejenom pro mne, ale pro všechny. Dá se tu vidět jistá podobnost s Kantovou epistemologií: tak jako akt pochopení, uskutečněný kýmkoliv z nás, určuje princip např. v přírodní vědě, který každý rozumně uvažující musí sdílet, tak akt praktického rozumu kohokoliv z nás určuje morální zásady, jimiž se každý rozumný člověk musí řídit.

Je nasnadě, že se tím kladou velké nároky na naši racionalitu, ale o tom promluvíme o něco později. Nejprve uvažme značný význam *svobodné vůle* v celém Kantově rozvažování o morálním konání. Kant rozlišuje *heteronomní* (závislou) a *autonomní* (nezávislou) vůli. První z nich je v podstatě poslušností pravidel či zásad, vnějších vlastní vůli. Principy jednání tu jsou zpravidla *hypotetické imperativy*, které nás podněcují k akci ve snaze získat rozkoš, podřídit se převažujícím morálním nárokům nebo dosáhnout dokonalosti v očích druhých. Morální nárok, který z nich vyplývá, nemůže být beze zbytku závazný, jelikož nevychází z nitra subjektu, ale zvnějšku. Naproti tomu *autonomní* vůle si klade sama své vlastní zákony, které současně – jak jsme už řekli – považuje na základě rozumové úvahy za závazné pro všechny ostatní. Veškeré vpravdě morální konání vyplývá podle Kanta ze svobodně přijatého závazku *autonomní* vůle. Tedy, jak zřejmo, sama možnost skutečné morálky předpokládá, že lidé mají *svobodnou vůli*, což se také snažil dokázat.

Je třeba připustit, že *transcendentální důkaz*, který předkládá, je značně cirkulární: důkazem svobodné vůle je tu schopnost morálního jednání, které zas, jak jsme právě řekli, předpokládá svobodnou vůli. Když se rozhlížím po jeho některých dalších spisech, ať je to první nebo druhá *Kritika*, nacházím na jedné straně samozřejmý předpoklad svobodné vůle, na druhé straně její antinomické popření. V *Základech metafyziky mravů* připouští, že každý morální akt v sobě vlastně obsahuje určitý rozpor, neboť mravní rozhodnutí vyžaduje *svobodu vůle*, ale jeho uskutečnění předpokládá příčinnou určenost. Můžeme k tomu dodat, že i situace, v níž a kvůli níž činíme morální rozhodnutí, je sama také nějak kauzálně určena. Do jaké míry je mé rozhodnutí (včetně úvahy o jeho nadosobní platnosti) skutečně beze zbytku *svobodné*, asi nikdy nebudu vědět: výkazem svobody je její demonstrace v činu; takový výkaz ale nikdy není zcela imunní vůči možnému klamu. Pro existenci autonomní vůle subjektu není žádný důkaz, který by mohla přinést metafyzika – ostatně stejně jako proti ní. Věc se má stejně jako s existencí Boha nebo s výroky o povaze světa jako celku. Nicméně Kant má jistě pravdu, když morálku spojuje se svobodou – bez ní by mohla existovat společenská pravidla, ale žádná pravá etika.

Vraťme se teď k onomu požadavku *rationality*, kterou Kant od začátku předpokládá jako pravý osvícenský filosof. Ten připouští dvě zjevně divergentní úvahy, které jsou ale vzájemně propleteny. Prvá ještě souvisí se svobodnou vůlí. Máme tu vlastně pozoruhodně dialektický vztah. Kant právem žádá, abych o *maximě* svého příštího činu uvažoval *svobodně* a *autonomně*, ovšem s plným nasazením svého *rozumu*. Nemíní přitom prostý intelekt, který dovede najít cestu, jak něco šikovně zařídit, ale *čistý rozum*, který je nadosobní instancí (a proto také umí stanovit zásady, platné pro všechny). Jestliže ve mně tento rozum rozhodne, že daná zásada má platnost obecného zákona, ze svobody se rázem stává *povinnost*, ze které není žádná cesta ven. Zjevný rozpor *svobody* a *povinnosti* je tu plně řešen *rozumem*.

To nás přivádí k druhé úvaze, totiž zda Kantův samozřejmý předpoklad o možnosti být zcela racionální bytostí není v něčem trochu pochybený. Výzkumy psychologie stejně jako prostá zkušenost nás přesvědčují, že nejsme ve všem všudy racionálními bytostmi. Na jedné straně složitosti světa a situací v něm často přesahují možnost rozumného zvážení, zvláště když se máme rychle rozhodnout. Na druhé straně – a to je vážnější – pudové a jiné skryté síly v nás si vynucují postoje a činy, které samy nejsou rozumné, ale které si dodatečnou

racionalizací jako rozumné vykládáme. Ano, jsme do určité míry schopni tyto skryté síly překročit a otevřít se rozumu, v tom se však značně mezi sebou lišíme. Pokud nemají být základy morálky určené jen pro klub osvícených lidí, což Kant jistě nemínil, je třeba to vzít v potaz.

Jiná možná námitka proti Kantově představení problému je v tom, že situace, v nichž se máme rozhodnout, respektive zásady, podle kterých máme jednat, pojednává izolovaně, jako jakési laboratorní vzorky skutečného života. Jinak to ani nejde, má-li dostatečně jasně vyložit principy své morální filosofie. V praktickém životě probíhají ale řady, dokonce celé sítě na sebe navazujících situací, které často ani nejsou jednoznačné a v nichž se často rozhodujeme bezděčně a spíše citem, nežli rozumovou úvahou.

Konečně vážná námitka může být v tom, že podle Kanta rozhoduje *vůle* nějak jednat, nikoliv důsledky, které mé rozhodnutí má. Ano, lze na to odpovědět, že důsledky nejsou vždy zcela v moci subjektu, protože do nich vnější svět může nepředvídatelně zasáhnout. Staletí morálního pokrytectví a historie katastrof, které nastaly navzdory nejlepšímu úmyslu, jak aspoň jejich strůjci ujišťovali, nás ale musí pobádat, abychom byli v tomto směru bdělí. Není však snadné tuto bdělost včlenit do Kantova systému. Jak je zřejmé z toho, co jsme shora řekli, Kantův morální subjekt svou *maximu* rozhoduje *a priori* čistě rozumovou rozvahou a pokud dojde k závěru, že podle ní by se měli chovat i všichni ostatní rozumní lidé, povyšuje ji na *zákon*, který je pro něj závazný. To je zjevně jednorázový akt: docela jistě není jeho morální *zákonodárce* podobný našim novodobým poslancům, kteří ad hoc stále mění zákony, jak se to právě hodí. Kantova morálka je pevná, to je její přednost, ale také trochu slabina. Kdybych ji mohl trochu změnit, asi bych navrhl určitou pružnost jejích zásad, která by dovolovala je opravit dle zkušenosti s reálnými důsledky, k nimž vedly a které neuměla předpovědět naše rozumová úvaha.

Přes všechny tyto námitky lze myslím říct, že Kantův Kategorický imperativ a s ním spojený systém etiky není nějaký podivný relikv minulosti. Kantův pokus vystavět morálku nikoliv jako praktickou smlouvu zainteresovaných subjektů nebo jako soustavu iracionálně postavených zákazů a příkazů, jak se to bralo ještě v jeho době, ale jako *systém svobodně a přitom závazně přijatých povinností, založených na rozumové úvaze vzájemně si rovných lidí*, je příkladem humanistické etiky, velmi potřebné dnes.